

НАРОДНИЙ РУХ ТА ВЛАДА НА ЗАПОРІЖЖІ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (КІНЕЦЬ 1989 – СЕРПЕНЬ 1991 РОКІВ): ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРИВАТНИХ АРХІВІВ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ

Події останніх десятиріч політичного розвитку України вже стали історією та предметом наукового зацікавлення істориків та політологів [1–8]. Але, на жаль, обмаль праць, у яких би комплексно висвітлювалися проблеми новітньої партійно-політичної історії Півдня України, зокрема, Запорізького регіону. У 1991 р. цим питанням було присвячено доповідь Д.О. Секиринського на конференції з краєзнавства [9, с. 57–58]. В останні роки з'явилися дві статті професора Ф.Г. Турченка, у яких акцентується потреба в спеціальних дослідженнях із даної проблеми та з'ясовується потенційна документальна база [10, с. 374; 11].

Ми зацікавилися цими сюжетами в 1999–2000 рр., коли завдяки професорові В.А. Жадько одержали матеріали приватних архівів лідерів та активістів Запорізького Народного Руху України К.К. Лямцева, Г.І. Калайди, Ю.І. Василенка, люб'язно надані в користування дослідникам. Ці особисті колекції містять програмові та агітаційні документи Народного Руху України (НРУ), матеріали самвидаву та опозиційної преси (примірники газети “Рух” та “Прямая речь”), тематичні матеріали офіційної періодичної преси; в архіві колишнього голови Запорізької міської організації Руху К.К. Лямцева збереглися таємні документи Запорізького обкому КПУ, забороненої після серпневих подій 1991 р. Про історію їхнього знаходження розповідалось у тогочасній періодиці [12; 13].

Чому вибрана тема здається авторові актуальною? По-перше, у концептуальному аспекті роки перебудови – це надзвичайно важливий за змістом та наслідками етап в історії Радянського Союзу та України, кваліфікувати який можна нині різним чином (створення системи “конституційного соціалізму”, “романтичний період нашої революції” або “велика зрада” ідеалів ортодоксального марксизму) – трактування залежить від політичних симпатій або антипатій, методології та наукової сумлінності дослідника. Але чим далі від нас той період, тим яскравіша його неповторна аура, несподіваний і одночасний присмак трагедії, фарсу й мелодрами, незворотність втрати ілюзій та розпаду грандіозної держави, яка була для одних – “великою оселею”, для інших – “червоною імперією”, і для всіх нас – спільним минулим, і на руїнах якої виникло сучасне українське суспільство, новітня національна державність. Як розгортався цей процес “перебудови” в нашому місті, у нашому краї – це питання, вивчення якого дозволить побачити кризу неототалітарного режиму, зародження паростків громадянського суспільства, а також – регіональний зріз української багатопартійності.

По-друге, у центрі уваги автора – головні суб'єкти політичної гри тих часів: Радянська влада, Комуністична партія України, Народний Рух України за перебудову (НРУ). Їхні позиції, самооцінки й взаємні оцінки вельми важливі для розуміння логіки еволюції та фіналу 1991 р. – стартового року української незалежності. Регіональний ракурс цієї “великої гри” досліджено ще недостатньо.

По-третє. Особливої уваги, як здається, заслуговують останні роки перебудови – 1989, 1990, 1991 – бо саме вони демонструють дивні парадокси боротьби за владу, при явно нерівному співвідношенні сил офіційної КПРС/КПУ та опозиції, ядром якої був Рух. Саме вони дозволяють дослідити засоби впливу та маніпуляції суспільною свідомістю та відповісти на питання: чому перемогли ті, а не інші? І якою – урешті-решт – виявилася для народу ціна тієї перемоги?

Метою дослідження є з'ясування головних тенденцій розвитку суспільно-політичної ситуації на Запоріжжі в критичні роки перебудови (1989–91); порівняння загальносоюзних, республіканських та крайових аспектів; “діагностування” позицій Запорізької організації КПУ стосовно свого головного опонента й суперника – Руху.

Завдання дослідження – узагальнити баланс суспільно-політичних сил, який склався в Запорізькому регіоні в 1989–1991 рр.; увести в науковий обіг нові матеріали із приватних колекцій лідерів та активістів НРУ тих часів, передусім матеріали таємних документів Запорізького обкому КПУ. Комуністична партія не була політичною партією в традиційному сенсі. Вона уявляла собою бюрократичну державну структуру, в руках якої були сконцентровані всі важелі управління державою та суспільством. Як усяка бюрократична структура, вона у своїй повсякденній діяльності створювала комплекс документів, що із часом став вельми цінним історичним джерелом. Згадані ж вище документи становлять особливий інтерес, бо готувались для “внутрішнього вжитку”, на підставі конфіденційних джерел інформації (в тому числі – й органів держбезпеки), мають гриф “таємно”.

Принагідно виникає ще один цікавий аспект дослідження – політико-культурний. У результаті засвоєння норм та цінностей політичної культури тоталітарного типу в колективній свідомості комуністично-бюрократичної номенклатури обласного рівня відбулося формування стійкого відчуття приналежності до “своїх” корпоративної групи. У свідомості кожного члена (“гвинтика”) цієї групи сформувався головний механізм самоідентифікації – образи “Ми” та “Вони”, “Свої” та “Інші”. У даному випадку “Ми” – це спільнота, до якої належу “Я” і котра об’єднана спільністю ідеології, специфічної мови (“новояза”), простором спілкування, єдністю норм етики та стандартів поведінки в повсякденному житті. “Вони” – це всі інші, ті, від кого може надходити чи реально надходить загроза “Нашому” існуванню. Дослідження партійно-бюрократичної інтерпретації процесів політичної трансформації суспільства в часи перебудови, формування “образу” ситуації та “образу” свого головного суперника – Руху, який дивним чином сприймався як злий демон, як метафоричне зло, яке сунеться переможно й незворотно й на яке ради не має, – теж одне із завдань цього невеликого нарису.

1. Опозиція в наступі (кінець 1989 – перша половина 1990 рр.)

Кінець 1989 – перша половина 1990 рр. пройшли під знаком моральних перемог опозиції. Перші в історії Радянського Союзу альтернативні вибори народних депутатів СРСР (березень – травень 1989 р.) знаменували початок нового етапу перебудови. Запоріжці, як і інші громадяни країни, уважно стежили за перебігом виборчої кампанії та покладали на цей перший союзний парламент великі надії [14–24].

Політичне життя значно пожвавилось. Народження Руху (8–10 вересня 1989 р., Київ) було великою тактичною перемогою української опозиції і яскраво свідчило про застарілість існуючого політичного режиму. Це усвідомлював і сам “архітектор” перебудови М.С. Горбачов, який, нарешті, спромігся на пленумі ЦК КПУ 28–29 вересня 1989 р. відправити В.В. Щербицького, цього “зубра застою”, у почесну відставку. Доба Щербицького на Україні закінчилась.

28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР, під впливом аналогічних заходів у сусідніх республіках, ухвалила закон про державний статус української мови. 1 грудня 1989 р. було оголошено про легалізацію Української католицької церкви. 21 січня 1990 р. на честь відзначення Акту про злуку (22 січня 1919 р.) Рух організував “живий ланцюг” між Львовом та Києвом – акцію, яка збирала, за різними оцінками, від 400 тисяч до 3-х мільйонів чоловік.

Події 1989 – початку 1990 рр. довели, що український рух досяг необхідної критичної маси й тепер його найближчим завданням є завоювання політичної влади в республіці шляхом конкурентних виборів до Рад усіх рівнів. Головними суперниками виступили Демократичний блок (союз сорока неформальних товариств, виборча програма якого повторювала в основному декларації Руху) та КПУ. Але виборча кампанія відбувалась в нерівних конкурентних умовах (монополія КПРС/КПУ на владу та засоби масової інформації). У результаті КПУ зберегла свій вплив у зрусіфікованій Південній та Східній Україні. Опозиція отримала перемогу на Заході й частково в Центрі. Головний підсумок виборів: похитнулось всевладдя Компартії; ствердилась віра опозиції у свої шанси; уперше Україна одержала демократично обраний парламент. Віднині її доля, здавалось, мала вирішуватися не в Москві, а в Києві.

Головне досягнення першої половини 1990 р. для Союзу та й для України – відміна статті 6 Конституції СРСР (лютий 1990 р.), що гарантувала “керівну роль” компартії в політичній системі радянського суспільства, та початок зародження реальної багатопартійності.

Починаючи з кінця 1989 – 1990 рр., новому керівництву ЦК Компартії України, яке очолював В.А. Івашко, випало працювати за незвичних умов ідейного й політичного багатоголосся. Саме від Руху та його союзників ішла енергія змін, слідували атака за атакою, лунали вимоги реформ. Влада перейшла в глуху оборону, намагаючись стримати руйнування старих структур. Барикади поки що умовні, але суперництво – реальне, безкомпромісне. Найбільш ефективними засобами опозиції стали мітинги, демонстрації, гасла, транспаранти. Тон виступів, особливо в значній частині керівників Руху, був месіанський.

Керівництво республіки, “відбиваючись” заявами й відчуваючи, що дедалі більше втрачає контроль над громадськими настроями, намагається опанувати ситуацію через економіку. Однією із причин падіння промислового зростання визнавалось те, що “партійні комітети відійшли від керівництва економікою”.

Суперечливість дій – характерна риса нового керівництва КПРС/КПУ. Аналогічні тенденції виявилися й у діяльності Запорізького керівництва.

Роздуми із приводу суспільно-політичної ситуації в Запорізькому регіоні знаходимо в довідці ідеологічного відділу обкому КПУ (орієнтовно за текстом – травень 1990 р.). На думку авторів документу, “суспільно-політична обстановка в області значною мірою визначається тими

процесами, які відбуваються тепер в обласній партійній організації”. Процеси ж ці, пов’язані передусім із підготовкою до XXVIII з’їзду КПРС, виявилися в таких тенденціях:

1) диференціація комуністів області на підставі альтернативних платформ. Так, у Запоріжжі за ініціативою групи комуністів держуніверситету було створено партійний клуб “Демократична платформа”, налагоджені контакти з аналогічними формуваннями Москви, Харкова та інших регіонів; клуб мав успіх у середовищі гуманітарної та виробничо-технічної інтелігенції; двоє співголів увійшли до Координаційної ради крайової організації Руху, але все ж таки більшість комуністів підтримала офіційний проект Платформи та Статуту КПРС, висловлюючись за єдність партії та розмежування з “деструктивними елементами”;

2) зниженні чисельності обласної парторганізації: тільки в першому кварталі поточного року число комуністів, що добровільно залишили її лави, перевищило минулий 1989 рік; одночасно кількості тих, що вступили до КПРС, порівняно з відповідним періодом 1989 р., зменшилась майже втричі;

3) неодноразові прояви порушень первинними парторганізаціями вимог статуту про сплату та перерахування членських внесків;

4) зниженні ефективності роботи партійних працівників, а інколи – й прямий їхній деморалізацій як наслідку безперервної публічної атаки на КПРС/КПУ з боку опозиційної преси, зростання національного руху в західних та центральних регіонах республіки, а також “відсутності чітких гарантій у питаннях соціального захисту”;

5) падіння авторитету партійних, радянських, профспілкових, комсомольських органів, їхніх керівників, особливо помітне в обласному центрі, де під час виборів до республіканських та місцевих Ради не були обрані всі секретарі міському КПУ, голова й заступник голови міськвиконкому, ряд завідуючих відділами обкому КПУ, секретарі райкомів партії, обкому, міському, райкому комсомолу [25, арк. 1–2].

Оцінка становища відображала реальний хід подій та збігалася із загальнореспубліканськими тенденціями.

Звертаючись до аналізу діяльності Руху та інших неформальних об’єднань, компартійні функціонери стверджували, що “Демократичний блок”, до якого увійшли й рухівські кандидати, незважаючи на “розбещену, безперервну агітацію” з її “ліворадикальними, екстремістськими й націоналістичними ідеями” та виразним антикомунізмом, продемонстрував на Запоріжжі “відвертий провал”. Відзначали зміну тактики: блокування сил опозиції й навіть прибічників “Демплатформи” під егідою Руху, зміцнення його організаційної структури та зв’язків з іншими регіонами, інтенсивне розповсюдження самвидаву, передусім київського, московського й прибалтійського. Одночасно компартійні функціонери заколисували самих себе тезами про уявну бездіяльність осередків Руху, що на той час мав уже 23 первинні організації в 7 містах Запорізької області. Але вияви активності рухівців обком КПУ помітив лише в Запоріжжі, Мелітополі, Вільнянську, Василівці, Токмаці, Енергодарі, вважаючи, що в громадян відсутній жвавий інтерес до акцій з участю Руху (як приклад наводився санкціонований мітинг у День Землі, що зібрав лише 100 прибічників Руху). Констатували політизацію під впливом Руху національно-культурних об’єднань (в першу чергу Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка); зацікавленість кооператорів діяльністю неформалів (“значна частина найбільш активних членів Руху та УГС пішли з підприємств у кооперативи, підвищилась інтенсивність контактів керівників міського об’єднання виробничих кооперативів із лідерами Руху”) – це був, мабуть, початок союзу бізнесу й нових політиків-демократів; сумну для КПУ відсутність масової підтримки проекту створення Селянської партії та “Спілки трудящих України за перебудову”.

Загальний лейтмотив огляду був не занадто оптимістичний: обстановка в області “в цілому контролюється”, але наближається до стану “нестійкої рівноваги” [25, арк. 3].

З інших позицій і з іншою мірою глибини розглядалися процеси політичного розмежування в загальноукраїнському та регіональному аспектах у самвидавчому органі Руху “Прямая речь”. Так, в №4 за 1990 р. була опублікована стаття філософа й політолога В’ячеслава Овчаренка, який дійшов висновку, що Рух як консолідована течія різноспрямованих сил “сильний силою свого опонента – КПРС”, без КПРС як тоталітарної сили Руху не буде; Компартия “сильна пасивністю мас, а оскільки вони пасивні, КПРС сильна”. Він вважав передчасною партійну диференціацію українського суспільства, радив зберігати Рух у форматі Народного фронту, як успішну спробу “зібрати політично активних людей взагалі, а не по тих чи інших напрямках політичної думки” [26].

Цікавими з точки зору відбиття тогочасних настроїв в обговоренні тематики “на злобу дня” в тому ж номері були статті О. Іванова “Перед нравственным выбором: оставаться в КПСС или создавать новую, парламентскую партию окажутся коммунисты, если на XXVIII съезде победят ретрограды”, І. Зайдмана “Многopатийность: на словах или на деле?”, С. Невського “Быть

конструктивної опозицією". Більш популярний, "агітковий" характер носив україномовний орган організації – видання "Рух" [27].

Таким чином, головними політичними підсумками кінця 1989 – першої половини 1990 рр. для Запорізького регіону стали: падіння монопольного впливу КПУ на суспільство, утвердження Руху як найбільш поважної альтернативної сили, використання ним різноманітних засобів впливу – від популістських до реалістичних, політизація національно-культурних об'єднань. Рух остаточно переходить в опозицію до існуючої політичної системи.

2. Тимчасова рівновага й контрнаступ ортодоксів, протидія демократів (друга половина 1990 – початок 1991 рр.)

На початку листопада 1990 р. консервативні сили спробували перейти у контрнаступ: Україну, як і весь Союз, пізньої осені поглинула антиреформаторська хвиля. Однак сили комуністичної більшості були підірвані розколом у її лавах: у КПУ поруч із "лінією Гуренка" ("ортодоксів") існувала й "лінія Кравчука" ("націонал-комуністів"). Перший займав посаду першого секретаря ЦК КПУ та зберігав лояльність до Москви, другий був обраний наприкінці липня 1990 р., після від'їзду В. Івашка до Москви, Головою Верховної Ради УРСР. Як голова парламенту проводив лінію на реалізацію Декларації про суверенітет. Найбільш яскраво розбіжності виявилися у відношенні до програмових настанов опозиції. Керівництво КПУ намагалося маневрувати, інтегруючи у свої документи деякі з вимог Руху, що раніше трактувалися як антирадянські та націоналістичні (наприклад, про республіканську власність на землю та її надра, пріоритет республіканських законів над загальносоюзними).

Найбільш прагматична частина членів КПУ заходила навколо утворення на базі "Демократичної платформи в КПУ" нової партії лівоцентристської орієнтації (вересень – жовтень 1990 р.), яка буде "не комуністична, але й не антикомуністична" та відкрита до "співробітництва з ліворадикальним реформаторським крилом Компартії України".

Цікаву картину справжнього ставлення Запорізького обласного керівництва КПУ до новоявлених небажаних суперників знаходимо у довідці ідеологічного відділу обкому (не раніше листопада 1990 р. – датовано за текстом документу). У ній відзначалось, що, "незважаючи на окремі розбіжності в... програмних настановах, а також деякі ідеологічні розбіжності, особливо в національному питанні, більшість учасників усіх... самодіяльних політизованих структур та "партій" і "союзів", що виникли на їхній базі, об'єднують "фанатичний антикомунізм" та "політичний екстремізм". Повинні в цьому "екстремістські та націоналістичні елементи", що опинилися в керівних ланках нових утворень. Практична діяльність останніх кваліфікувалась як спрямована "на подальше ускладнення та дестабілізацію суспільно-політичної обстановки": лідери й активісти цих структур займаються "цілеспрямованою ідеологічною обробкою в дусі нетерпимості до комуністичної ідеології й інтернаціоналізму, підбурюють до політичного екстремізму й конфронтації із владою під прикриттям гасел перебудови, зокрема, підвищення національної самосвідомості, розпалюють міжнаціональний розбрат і сепаратизм". Особливу активність у цьому напрямку визнавали за Рухом, Товариством української мови та суспільно-політичним клубом "Січ". Позитивним, до речі, було те, що, трактуючи цілі свого супротивника, комуністи віддавали перевагу цитуванню оригіналів, аніж вільному переказу.

Головними тенденціями розвитку Руху аналітики Запорізького обкому вважали: 1) перетворення його із суспільної демократичної організації, відкритої для співробітництва із КПУ, в "політизовану структуру антисоціалістичної, націонал-сепаратистської спрямованості, що наполегливо провадить боротьбу за владу";

2) просякнення рухівців у Ради всіх рівнів, набуття підтримки з боку "Демократичного блоку" у Верховній Раді УРСР і демократичних фракцій у місцевих Радах;

3) усвідомлення серйозності намірів Руху на другому етапі боротьби за владу – утворення механізмів відкриття депутатів, що не були їхніми політичними однодумцями, забезпечення "демократичної" більшості в Радах та остаточне здобуття влади шляхом затвердження на ключових позиціях своїх людей;

4) пристосування програми й тактики Руху до нової ситуації, що склалася в суспільстві: "Нові лідери "Руху", розуміючи необхідність активізації своєї діяльності в умовах різкого падіння його популярності, приймають заходи по консолідації своїх лав, залученню нових членів із середовища робітничого класу, творчої й технічної інтелігенції, студентської й шкільної молоді, блокуванню у своїй діяльності з іншими політизованими структурами й "партіями" на підставі антикомунізму". Відзначались непримиренні щодо компромісів із комуністами настрої "екстремістського крила "Руху";

5) усвідомлення кінцевої мети Руху, яка полягала в “боротьбі проти нового Союзного договору, за вихід України зі складу Радянської імперії та її звільнення від колоніальної залежності й комуністичного тоталітарного режиму”;

6) виявлення фактів масового виходу комуністів – членів Руху з лав КПУ;

7) розрив із Рухом деяких його членів за ідейними мотивами (“вочевидь зіткнувшись з “плюралізмом” навиворіт та “рухівським тоталітаризмом”, вийшли з “Руху”, залишившись у КПРС, його колишні активісти Дундич Д.А. та Рехлицький С. Н.”);

8) згадка про фінансові зловживання в Запорізькому НРУ, пов’язані з нібито привласненням суспільних коштів, факти несплати членських внесків (начебто сплачувало тільки 200 осіб з 400 або навіть із 600); створення з метою перевірки ревізійної комісії в складі Сокова А.В., Капустяна В.П., Евсеєва П.П. [28, арк. 1–3].

До речі, з приводу фінансових зловживань (реальних чи уявних, про це правду знають лише самі керівники Руху) пізніше заявив у своєму “сенсаційному” інтерв’ю колишній рухівський активіст, член першої Координаційної ради, співробітник секретаріату республіканського “Руху”, учасник усіх трьох обласних конференцій та двох республіканських з’їздів Руху В.І. Березовський [29].

Довідка обкому КПУ загалом вірно, хоча й дещо спрощено відбивала дійсну еволюцію, що її пережив Рух (а разом із ним – і Запорізька крайова організація).

15 вересня і 6 жовтня 1990 р., у два етапи, відбулася III Крайова конференція Руху на Запоріжжі. Вона визначила новий склад Крайової Ради, обрала її головою Г.І. Калайду, затвердила редакторів періодичних видань організації. 6 жовтня було створено також Запорізьку міську організацію Руху, яку очолив депутат обласної Ради народних депутатів, працівник інституту “УкрНДІспецсталь” К.К. Лямцев [30; 31]. Про цю подію (зазвичай, в негативних тонах) інформувала й офіційна преса [32; 33].

Невдовзі, 25–28 жовтня 1990 р., у Києві пройшли Другі Всеукраїнські збори НРУ (слів “за перебудову” в назві Руху вже не було). Рух налічував 633 тисячі членів організації (для порівняння: влітку 1989 р. – 280 тисяч членів), а разом із прихильниками, за повідомленнями мандатної комісії – 5 млн. осіб. На зборах фактично завершилася трансформація Руху в антикомуністичну організацію. Із програми та статуту ретельно усунули все, що нагадувало про нещодавні реверанси в бік існуючої системи: обіцянки співпрацювати з Компартією, розмови про демократичний соціалізм, про перебудову, про новий союзний договір. Мета була сформульована чітко: вихід України із СРСР, усунення КПРС від влади, повний суверенітет українського народу, незалежна Українська держава. Найближчими завданнями вважались: створення умов для проведення виборів до Рад усіх рівнів на багатопартійній основі, всенародних виборів Президента України, формування коаліційного уряду народної довіри.

Діяльність Руху, звичайно ж, не була абсолютно безпомилковою – мали місце прояви ідеологічної нетолерантності, екстремізму, націоналізму. Це породжувало насторожене ставлення частини населення, передусім Сходу та Півдня України. Але в цілому вплив Руху неухильно зростав. Він перетворився в реальну ефективну силу, що перебувала в непримиренній опозиції до КПРС, і послідовно виступала за повну незалежність України. Це спонукало Комуністичну партію до активної протидії.

Розгортався в області й процес зародження багатопартійності: із травня по жовтень 1990 р. були сформовані осередки Української республіканської партії, Демократичної партії України, Партії демократичного відродження України, Об’єднаної соціал-демократичної партії України [34; 35; 36; 37]. Усього в Запоріжжі виникло за часи перебудови 31 суспільно-політичне об’єднання; крім названих, існували ще асоціація “Зелений світ”, партія конституційних демократів, конфедерація анархо-синдикалістів, марксистський клуб, пролетарський клуб комунарів, “Меморіал”, конфедерація незалежних профспілок, товариство білоруської мови, товариство єврейської культури, товариство німецької культури, союз “Чорнобиль” та інші.

Для протидії “спокусам” Руху ще в березні 1990 р. в Запоріжжі була створена Спілка трудівників України за соціалістичну перебудову [38], але широкої підтримки так і не набула.

Протиріччя між місцевим Рухом, УРП та владою вельми яскраво відбилися при святкуванні зовні декоративного й аполітичного ювілею 500-річчя запорозького козацтва 3–5 серпня 1990 р. [39; 3, с. 22].

У березні 1991 р. вийшов у світ перший “легальний” номер газети “Рух” під редакцією Ю.І. Василенка. В “Слові до читачів” редакція заявляла про намір спростувати стереотип “того кровожерного Руху, образ якого ось уже два роки старанно ліпиться щедро годованими “скульпторами” КПРСівської пропаганди”. Як громадсько-політична організація, зареєстрована Радою міністрів України, Рух ненасильницьким мирним шляхом прагне своєї мети: збудувати незалежну, демократичну Українську державу, у якій би вільно й заможного жилося людям усіх національностей. “Хто насправді проповідує силу, увесь світ переконався на прикладі Тбілісі, Баку,

Вільнюса...” Газета “в міру своїх скромних можливостей” бажала б зруйнувати “стереотипи комуністичної пропаганди” та інформувати читача про завдання НРУ.

Своєчасно було створено й “російський клуб Руху”, який очолив С. Л. Катаєв, доцент кафедри філософії Запорізького індустріального інституту (нині – Запорізька інженерна академія). Своім завданням клуб вважав, насамперед, просвітницькі й пропагандистські акції й закликів: “До незалежності – разом” [40].

Найважливішим випробуванням сил для влади й опозиції став березневий референдум 1991 р. щодо збереження Союзу [3, с. 26]. Обком КПУ й Рух провадили на Запоріжжі інтенсивну пропаганду, використовуючи й раціональні, й емоційні засоби впливу, свідченням чого є зразки агітпродукції зі всіх тих же приватних архівів – з аргументами “за” і “проти” Союзу, з аналізом місця й ролі України в союзній економіці, її шансів на самостійне виживання. В агітацію напередодні референдуму активно включилася як офіційна, так і опозиційна преса [41–48].

Урешті-решт, саме березневий референдум став найбільш яскравим виразом тимчасової рівноваги протидіючих сил – КПУ, що намагалася втримати позиції фактично правлячої партії, та Руху, що очолював опозицію. Референдум був шансом кардинально переломити “патову ситуацію”. Результати березневого 1991 р. референдуму в Галичині й Києві свідчили про успіх опозиційної агітації, передусім рухівської, у пропаганді ідеї незалежності. Своєрідність “запорізького варіанту”, на відміну від Центру та Заходу республіки, полягала в більшій пасивності, інертності й обережності мас, у меншому впливові національних та радикальних гасел опозиції, у більш міцних позиціях КПУ та керованої нею “агресивно-слухняної більшості” місцевих Рад. Опозиційні сили Запоріжжя виявилися “бродильним ферментом” довгоочікуваних змін у системі влади.

3. Напередодні рішучих подій (травень – серпень 1991 р.)

У травні 1991 р. вийшов спеціальний випуск журналу “Комуніст України” із публікацією програм та статутів новостворених політичних партій України. У редакційному зверненні відзначалось, що “багатопартійність стала реальністю нашого політичного буття. Реальністю є й те, що для сподівань на консолідацію новостворених партій навколо ідей соціалістичного вибору мало підстав”. Теоретичний і політичний орган ЦК КПУ стверджував, що “наше суспільство стоїть на краю прірви. Протиборство політичних партій може тільки прискорити його крах”. Потрібні компроміси на підставі громадянського миру, правової держави, збереження екологічної безпеки. Ці принципи КПУ вважала віднині основоположними й для себе, визначаючи в сучасних умовах своє ставлення до інших партій і рухів. Але одночасно збираючись і надалі “викривати діяльність антикомуністичних, деструктивних та екстремістських сил, які розпалюють соціальну, національну і релігійну ворожнечу, переслідуючи при цьому свої егоїстичні цілі” [49, с. 3].

Це були настанови, згідно з якими належало діяти й місцевим парторганізаціям. Інститут політичних досліджень видав інформаційний довідник “Сучасні політичні партії та рухи на Україні” (К., 1991). Запорізький Обком КПУ (ідеологічний відділ) одержав “зверху” директиву скласти розгорнуту “Політичну карту Запорізької області”.

13 травня 1991 р. секретар ОКПУ В. Понеділко розіслав таємного листа за №59/01 секретарям райкомів та міськкомів Запорізької парторганізації з вимогою надіслати до 1 червня інформацію про наявність та діяльність у районі (в місті, на підприємстві) нових суспільних та політичних партій і рухів, про практику роботи з ними парткомів. Ці дані мали поповнити “Політичну карту Запорізької області”, яку готував ідеологічний відділ обкому. Лист необхідно було повернути разом з інформацією [50]. До листа додавався орієнтовний перелік питань [51]. За взірць, мабуть, бралася “Політична карта Київської області”, що знаходилася в розпорядженні запорізьких компартійців [52, арк. 1–18]. Місцеві парторганізації області оперативно й кваліфіковано підготували та надіслали необхідні довідки. Особливу увагу приділили Руху – давньому знайомому, що на той час перетворився на запеклого супротивника. Деякі із цих довідок витримані в досить нейтральному тоні, а в деяких відчутні критичні, а то й агресивні настрої. Всього з місць надійшло 29 довідок [10, с. 374].

У довідці Орджонікідзевського РК КПУ за підписом секретаря В. Щербаня від 10 червня 1991 р. повідомлялося, що в районі діють дві суспільно-політичні організації – Рух та Партія демократичного відродження України (ПДВУ). Активісти Руху працювали в тресті “Запоріжжитлобуд” (В.В. Кучеренко), на електроапаратному заводі (Г.І. Завада, інженер-технолог та В.О. Свобода, інженер), а в “УкрНДІспецсталі” існував осередок з 10-15 осіб на чолі з Ю.Ф. Бокієм – старшим науковим співробітником. Довідка містила в собі загальну оцінку політичного іміджу Руху, витриману в ортодоксальних фарбах. Акцентувалось, що після другого республіканського з’їзду Рух “офіційно став на позиції антисоціалістичної, антикомуністичної, націонал-сепаратистської спрямованості та наполегливо веде боротьбу за владу”. Тактичними

цілями Руху комуністи вважали компенсацію “різкого падіння популярності” шляхом зняття екстремістських та націоналістичних гасел та блокування з іншими політичними структурами й партіями, що й було здійснено на “Демократичному конгресі” в Харкові (січень 1991 рік) при одночасній відмові від конструктивних стосунків із КПРС.

На завершення В. Щербань пропонував “постійно, на сторінках партійної преси розкривати наміри, задуми, дії суспільно-політичних партій та рухів. Розкривати та показувати істинне обличчя лідерів цих організацій, не тільки тих, що діють на території нашої області, а й у республіці, з публікацією їхніх автобіографій...” [53, арк. 1–3].

У довідці Комунарського районного комітету КПУ за підписом А. Озерова від 15 липня 1991 р. зазначалося, що “суспільно-політична ситуація в районі в цілому стабільна. Первинних організацій і нових партій та суспільно-політичних рухів не зареєстровано”. Також повідомлялось, що деякі члени Руху працюють у районі: серед них інженер зі ЗНДІРСа В. Макаров (вступив до лав УРП; особа (“радикально налаштована”), Л.І. Кравченко, інженер-технолог ЗНДІРСа (делегат двох з’їздів Руху), В.А. Бойко – інженер ЗНДІРСа (“схильний до демагогії”, “активної участі в міській організації не бере”). Згадувалися також прізвища М.І. Помазанова, депутата районної Ради народних депутатів, слюсаря “ЗАЗавтотехніки”, особи позапартійної, але антикомуністично налаштованої, та Д.О. Секиринського, виконуючого обов’язки директора СШ №23, депутата обласної Ради, який пройшов шлях від прихильника Руху до засновника Запорізького відділення ОСДПУ [54, арк. 1–2].

Окрема довідка надійшла від парткому заводу “Комунар” за підписом секретаря А. Бабуріна, де згадувалась спроба створити осередок Руху в 1989 р. у складі трьох осіб, замирання його діяльності в 1990–1991 рр., при одночасному розповсюдженні на території заводу (особливо в період політичних кампаній) листівок НРУ. За словами А. Бабуріна, “основна частина трудового колективу автозаводу до нових партій та рухів ставиться байдуже, як, урешті, і до діяльності КПРС, – накопичилась втома від політичних балачок. Найбільш сприятливою базою для розповсюдження ідей нових партій та рухів залишаються службовці та інженерно-технічні працівники, як правило, ті, що не працюють безпосередньо у виробництві”. З числа керівників нових організацій згадувався лише лідер об’єднання “Зелений світ” Є. Костенко, що агітував проти КПРС та союзного договору [55, арк. 1].

У довідці парткому ЗМКБ “Прогрес” повідомлялося про утворення осередку Руху в березні 1990 р. (керівник – Дворніков, інженер-конструктор, депутат міської Ради народних депутатів), що вже в липні 1991 р. налічував 25 осіб; про поживлення діяльності у зв’язку з підготовкою березневого референдуму. 31 травня та 28 червня 1991 р. з ініціативи Дворнікова були організовані на підприємстві дві зустрічі: перша – з народним депутатом Верховної Ради України О.І. Ємцем, друга – з кандидатом філософських наук Львівського торгово-економічного інституту С. М. Гутером та викладачем цього ж вузу Р.Я. Поступенко.

З метою нейтралізації впливу Руху партком заводу організував зустрічі з керівними партійними та радянськими працівниками, а також із деякими народними депутатами. У січні в цехах та відділах були проведені компартійні зібрання з порядком денним “Про морально-політичну ситуацію в Західній Україні” з показом відеоматеріалів та виступом заступника секретаря парткому С. М. Лози, який особисто відвідав Східну Галичину [56, арк. 1–2].

На іншому виробничому об’єднанні “Моторобудівник”, на превелике задоволення парткому, осередків Руху не виявили. “Ставлення до КПРС лояльне. Готові до співробітництва. З багатьох питань точки зору парткому та “Братства” збігаються”. Йшлося про “Козацьке братство” в кількості 500 осіб, що мало лише епізодичні зв’язки з НРУ, УРП, СНУМом, ТУМом як місцевими, так і з розташованими в Києві, Краснодарі, Львові, Тернополі [57, арк. 1]. Статут “Братства” було затверджено 15 січня 1991 р., головою обрано заступника начальника відділу науково-технічної інформації А.І. Бугрима. Обком КПУ розцінював цю суспільну організацію як “центристську”, а ефективність її заходів – як “низьку”, посиляючись на стадію становлення та інертність більшої частини членів [58, арк. 7].

У повідомленні Заводського райкому Компартії відзначалась відсутність осередків нових партій та рухів і одночасно наявність окремих членів НРУ та УРП на підприємствах. Неабиякою заслугою партійних осередків КПУ вважалась вперта та успішна протидія спробам утворити конкуруючі структури на заводі “Дніпроспецсталь” та НВО “Дніпрочорметавтоматика” у 1989 р. та активна “роз’яснювальна робота” за місцем проживання [59, арк. 1; 60, арк. 1]. Окремі довідки були присвячені ситуації на Дніпровському алюмінієвому заводі та “Запоріжсталі” [62; 65].

Секретаріат парткому Запорізького титаномagneзівного комбінату стверджував, що “агітаційний друкований матеріал інших партій практично не з’являється... Головна маса трудящих не підтримує нові партії та суспільно-політичні рухи, бо не бачить конкретних результатів їхньої діяльності”. Одночасно партійний комітет не виключав “можливості співробітництва з новими

партіями", але в наново створених за останні два роки партіях партнерів не бачив, хоч і вважав, що "позитивні організаційні моменти заслуговували на увагу й вивчення".

Головними засобами протидії антикомуністичній лінії новонароджених суперників заводські лідери КПУ вважали пропаганду з боку партактиву та провладної преси, зустрічі й бесіди з робітниками (це йменувалось "цілеспрямованою роботою з нейтралізації впливу окремих осіб із різних партій на трудові колективи...") [61, арк. 1].

В інформації секретаря Жовтневого райкому КПУ В. Семенова згадувався лише Запорізький державний університет, де діяли лише "Студентське братство" (лідери – Свірина Ю. та Москаленко В., що обстоювало політичні (державний суверенітет України, поглиблення демократизації) та культурно-просвітні вимоги (реальна автономія вузу, реформа вищої школи, захист прав та інтересів студентів) та товариство української мови "Просвіта" ім. Т.Г. Шевченка (голова – завідувач кафедри української мови Т.Г. Шевченко; чисельність – 400 студентів та 32 викладачі). В університеті також діяли представники Руху, "Демократичного союзу", УРП, а також релігійних течій кришнаїтів та Далай Лами, але вони кваліфікувались як "малочисельні" та позбавлені підтримки колективу [63, арк. 1].

Найбільше занепокоєння обкому КПУ, мабуть, викликав Ленінський район, як найбільш обсаджений та "підмінований" осередками Руху, УРП, ПДВУ, СДПУ, ОСДПУ, про що свідчить повідомлення секретаря Ленінського РК КПУ І. Костенка від 29 липня 1991 р. в обком КПУ, адресоване товаришу В.Д. Мігулі Найбільш розповсюдженими осередками Руху були у Всесоюзному інституті трансформаторобудування (голова завідувач лабораторією Г.І. Калайда; кількість членів разом з "просвітнянами" – 43), на заводі високовольтної апаратури – 26 осіб, на ВО "Перетворювач" (голова – В.П. Капустян) – 12-15 осіб. Г.І. Калайда одночасно керував Запорізькою крайовою організацією Руху, а В.П. Капустян, вантажник ВО "Перетворювач", був членом його координаційної ради [64, с. 1].

Повідомлення, що надійшли з районів та міст Запорізької області, були складені значно сумлінніше, мали розгорнутий характер. Цікаву довідку надіслав, наприклад, керівник групи консультантів Мелітопольського міськкому КПУ Н. Устюжин. Значну увагу він приділив саме Руху, який складався в Мелітополі із двох організаційно самостійних об'єднань – товариства української мови й культури "Просвіта" та власне рухівської структури, утвореної на підставі "Спілки сприяння перебудови". Н. Устюжин проаналізував історію утворення та еволюції місцевого "Руху", окреслив постаті лідерів (найбільш цікавою постаттю йому здавався В.С. Корзін) та ідейну еволюцію – від співробітництва з комуністами до заходів антикомуністичного характеру, засоби боротьби (мітинги, пікети, демонстрації, збір підписів, розповсюдження листівок, видання газети "Пробуждение" – з 1987 по 1990 рік вийшли №№1-13), накреслив найближчі плани Руху – участь у святкуванні 500-річчя Запорозького козацтва та кампанії проти підписання Союзного договору, збір компромату на керівників-комуністів. Відзначалась як результативна та активна діяльність міського комітету КПУ із протидії цій "невеликій кількісно, але вельми активній опозиційній організації" (йшлося про контрвиступи функціонерів КПУ на всіх акціях Руху в Мелітополі). Завершував довідку оптимістичний висновок, про те, що "... авторитет ССП – Руху в очах мешканців міста значно знизився, приплив нових осіб до них майже не спостерігався (листопад 1987 р. – 30, лютий 1989 р. – 70, травень 1991 р. – 60 осіб)" [66, арк. 1–4].

У Бердянську діяв "Народний рух ім. Трохима Зінківського" (чисельність за даними районного комітету КПУ – 30-40 осіб, за даними самого Руху – 70); форми й напрямки роботи – аналогічні вищезазначеним мелітопольським. Комуністична контрпропаганда здійснювалась головним чином на сторінках газети "Південна зоря" та в місцевих радіопрограмах [67, арк. 2–4]. У Бердянському районі, за твердженням секретаря райкому В. Тиминюка, нові структури були взагалі відсутні [68, арк. 1].

Розгорнуті довідки надіслали також комітети КПУ Чернігівського, Запорізького, Вільнянського, Василівського, Пологівського, Токмацького, Кам'яно-Дніпровського, Веселівського, Новомиkolaївського районів та м. Енергодар.

Одночасно впевнено відрапортували про відсутність нових партій та рухів комітети Приморського, Мелітопольського, Михайлівського, Куйбишевського, Якимівського, Гуляйпільського районів.

Таким чином, на підставі інформації міськкомів та райкомів, які, своєю чергою, у разі необхідності послуговувалися також даними органів держбезпеки, влітку 1991 р. була сформована "Політична карта Запорізької області" під грифом "таємно" (в архіві К.К. Лямцева зберігся рукописний та друкований текст, датування – червень–липень 1991 р., з інформацією по місту та всім районам області) [69].

Цікаво, що з березня 1991 р. газета "Рух" теж розпочинає – правда, публічно – формувати свою "Політичну карту Запоріжжя", але не занадто деталізовано.

Програмні документи, матеріали з'їздів та конференцій новостворених партій, матеріали про діяльність їхніх обласних підрозділів систематично направлялись обкомом КПУ в місцеві та районні комітети, а також парткоми із правами райкому [70].

Висновки обкому, зроблені влітку 1991 р., виглядали значно толерантнішими порівняно з оглядом за листопад 1990 р.. Справедливо відзначалося, що "...незважаючи на існуючі розбіжності в програмах та позиціях, основними напрямками діяльності всіх названих партій є боротьба проти КПРС, Союзного договору та за проведення своїх депутатів до Рад. Виходячи із цього, будується їхня політична та організаційна робота. Це дає їм змогу вести її спільно, об'єднуватися між собою. У зв'язку з цим навесні цього року більшість вказаних партій увійшла до блоку "Демократичне Запоріжжя" [69, арк. 2]. Щоправда, скористатися ретельно зібраною та специфічно препарованою інформацією Запорізький обком КПУ не встиг – завадив стрімкий перебіг подій. Заколот 19–21 серпня 1991 р. в Москві, проголошення Акту незалежності України 24 серпня, постанова Президії Верховної Ради України про втрату права власності на майно Компартії України та КПРС на території України, Указ Президії Верховної Ради України від 26 серпня про тимчасове припинення діяльності КПУ, останній Пленум ЦК КПУ 26 серпня із прийняттям рішення "Про повну самостійність КПУ" й, нарешті, Указ Президії Верховної Ради України про заборону діяльності КПУ... Логічною крапкою цих подій став грудневий референдум 1991 р. [71; 72].

25 серпня 1991 р. в Запоріжжі комісія із представників місцевих депутатів, лідерів нових партій, обладміністрацією та міліцією провели опечатування кабінетів обкому, міськкому та райкомів КПУ. Одночасно прокуратура дошукувалась свідчень причетності КПУ до путчу. Але докази, коли вони й існували, були вже знищені – у партійних кабінетах усю ніч невтомно працювали машини для роздрібнення паперу; вони, за словами свідків, буквально "захлинались" від перевантаження. Невдовзі після того депутат обласної Ради К.К. Лямцев, керівник Запорізької міської організації Руху, знайшов та зберіг для історії ці унікальні папери.

Невдовзі у вересневому номері профспілкової газети "Выбор" з'явилась стаття К. Сушка з деякими цитатами із цього "досьє", також робились цікаві прогнози щодо шансів на збереження влади та захист корпоративних інтересів комуністичної номенклатури. Папери забрали, комітети зачинили, КПУ заборонили, писав журналіст (як виявилось тимчасово, бо розслідування не встановило складу злочину в діях КПУ та її керівників усіх рангів), але ж залишилися кадри, котрі зберегли свій вплив на місцях, поміняли одне крісло на інше, а то й встигли швиденько "перекраситись" до серпневих подій. А тому, передбачав він, можливий бойкот усіх нових, справді демократичних перетворень з боку "підозрілої, нерішучої й інертної партноменклатури". І вже ніякої гарантії не може бути в тому, що вони розлучаться з колишніми методами своєї роботи... [13].

Здається, життя довело нині справедливості цього песимістичного, як на ті сповнені ейфорії часи, прогнозу. Внаслідок серпнево-грудневих подій 1991 р. значна група партійно-державної номенклатури була дійсно виведена за межі політичної й соціальної гри – хто назавжди, хто – тимчасово. Почав відбуватися неминучий процес трансформації правлячого класу на пострадянському просторі. Але, як ми мали нагоду переконатися за роки нашої нелегкої незалежності, стара "еліта" не відходить назавжди в добу перемін, а нова – невідворотно – запозичує у старій "еліті" політичні норми, цінності та традиції. Можливо, дійсно в нашій нещодавній історії Рух був своєрідним "моментом істини" (принаймні у 1988–1989 рр.). Саме період із кінця 1989 й до серпня 1991 р. був, у категоріях політичного маркетингу, "етапом зростання" політичного прибутку НРУ, популяризації його ідей, опанування засобів масової інформації, створення розвиненої організаційної структури. Рівень цього "прибутку" був значно вищий за "середню норму" в західних областях, де Рух фактично опанував усі рівні місцевої влади, та у Верховній Раді, де третина членів згуртувалась навколо ідей НРУ, але значно нижчий на Південному Сході [7], яскравим прикладом чому є ситуація на Запоріжжі.

Позиції запорізької організації КПУ, що нараховувала приблизно 130 тис. членів, навіть у цей скрутний для офіційної влади період були стабільними. Хоча в таємних паперах обкому, підготовлених для "своїх", відчувалась розгубленість перед некерованою політичною стихією та безпорадність в опануванні нею. Ретроградність, "застійність", неоригінальність мислення, дивна апатія та передчуття приреченості – саме ці мотиви здаються нам головними в тих зовні сухуватих, бюрократичних за стилем, не занадто емоційних та красномовних довідках, що залишив у спадщину новим поколінням дослідників обласний апарат КПУ.

Звичка діяти в безальтернативному режимі влади не дозволила КПУ ні на макрорівні, ні тим більше на рівні регіональному – що особливо переконливо простежується на матеріалах Запоріжжя та області, побачити щось позитивне в програмних цілях некомуністичних партій. Майже всі "інші" сприймалися як "чужі", як опозиційні або ж антисистемні. Звідси налаштованість КПУ на критику й самовиправдання, а не на діалог, злагоду, політичний та ідеологічний плюралізм.

Джерела та література

1. Боффа Дж. От СССР к России: история неоконченного кризиса. 1964–1994. – М., 1996.
2. Політична історія України ХХ ст. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). / Ред. О.М. Майборода. – К., Генеза, 2003.
3. Касьянов Г.В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008.
4. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
5. Гарань О.В. Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України. – К., 1993.
6. Гарань О. Історія Руху: концептуальні та ідеологічні проблеми // Сучасність. – 1994. – №11.
7. Харахаш Б. НРУ: життєвий цикл: спроба політологічно-маркетологічного аналізу // Нова політика. – 1997. – №4.
8. Отт А. Политические партии на Украине // Политические партии в России и на Западе: функционирование партийных систем: Проблемно-тематический сборник. – М., 1995.
9. Секиринський Д.О. Политический спектр современного Запорожья // Запоріжжя в історії та культурі: Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції. – Запоріжжя, 1991.
10. Турченко Ф.Г. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. ХХІ.
11. Турченко Ф.Г. Самостійницький транзит запорізької партійно-радянської номенклатури 1991 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. ХХІІІ: Політична еліта в історії України.
12. Лямцев К. Как печатавали обком // Выбор. – 1996. – Сентябрь. – № 36.
13. Сушко К. Под грифом “секретно” партаппаратчики готовили досьє на инакомыслящих: Документы обнаружены в кабинетах бывшего обкома КПУ // Выбор. – 1996. – Сентябрь. – №38.
14. Аблицов В. Уроки избирательной кампании // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 7 мая.
15. Власов В., Гулий Ю. Ми і вибори: Що показало опитування? // Комсомолец Запоріжжя. – 1989. – 6 травня.
16. Троян С. Запорожье: выборы в Верховный Совет СССР // Известия. – 1989. – 27 марта.
17. Андрійченко А. Народні депутати простягають руку: 2 серпня до Запоріжжя прибула Державна екологічна комісія завдяки зусиллям народних депутатів СРСР // Комсомолец Запоріжжя. – 1989. – 5 серпня.
18. Челышев В. Чего хочу и что умею: Народный депутат СССР о своей депутатской работе // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 9 сентября.
19. Впереди – напряженная работа: 15 июня 1989 г. в Доме политпросвещения обкома партии состоялся областной семинар-совещание по итогам работы Съезда народных депутатов СССР // Там само. – 1989. – 16 июня.
20. Галютин П. Обсудить план всенародно: Мое мнение о съезде // Там само. – 1989. – 16 июня.
21. Мысли о съезде // Там само. – 1989. – 18 июня.
22. Фирсова Л. Нужны неотложные меры // Там само. – 1989. – 14 июня.
23. Фомина Л. Какие шаги предпринять? Мое мнение о съезде // Там само. – 1989. – 13 июня.
24. В защиту журналистов // Советская молодежь. – 1989. – 23 декабря.
25. Довідка ідеологічного відділу обкому КПУ “Про деякі характерні особливості суспільно-політичної обстановки в Запорізькій області” // Приватний архів К. Лямцева.
26. Овчаренко В. Прежде чем размежеваться // Прямая речь. – 1990. – №4.
27. Рух: Орган Запорізької крайової організації НРУ. – 1990. – №9.
28. Довідка // Приватний архів К. Лямцева.
29. Сапьяный М. “Я вышел из “Руха” // Индустриальное Запорожье. – 1991. – 12 марта.
30. До України, до вільного заможного життя: Про деякі події минулого на Запоріжжі // Рух. – 1990. – Березень. №1 (70).
31. Скільки платять спецслужби Рухові. Інтерв'ю з головою Запорізької крайової Ради НРУ Г. Калайдою // Там само.
32. Алішевський А. Рух зсередини: Із звітно-виборчої конференції Запорізької крайової організації Руху // Запорізька правда. – 1990. – 19 вересня.
33. Левицкий Я. Движение... Но куда?: Заметки с третьей конференции Запорожской краевой организации “Руха” // Индустриальное Запорожье. – 1990. – 21 сентября.
34. Собрались за “круглым столом”: Состоялось первое заседание “круглого стола” общественных объединений Запорожья // Там само. – 1990. – 29 сентября.
35. Левицкий Я. Истина – не дело вкуса: О политических партиях и группах в Запорожье // Там само. – 1990. – 27 июля.
36. Стицина Г. Хватит ли сил, культуры и такта? В г.Запорожье состоялся санкционированный митинг, организованный партклубом “Демократическая платформа” и Запорожским оргкомитетом Объединенной социал-демократической партии Украины // Там само. – 1990. – 14 июля.
37. Лозицкий Я. Мы разные, но должны быть честными: В Запорожской организации Украинской республиканской партии // Там само. – 1990. – 3 июля.

38. Захаренко А. Що обстоює СТУ? // Запорізька правда. – 1990. – 1 квітня.
39. Сапьяный М. Да, было на празднике и это // Индустриальное Запорожье. – 1990. – 24 августа.
40. К независимости – вместе // Рух. – 1991. – Березень. – №1 (10).
41. Малев В.И. Мы сильны, когда едины: Статья первого секретаря обкома Компартии Украины к предстоящему референдуму // Индустриальное Запорожье. – 1991. – 16 марта.
42. Черниш О. До федерації йти через конфедерацію // Запорізька правда. – 1991. – 23 лютого.
43. Богуслаев В. Выгодно? Принимаем... Союзный договор: аспекты проблемы // Наш город. – 1991. – 14 марта.
44. Воробйов О.К. Зберегти, оновити, зміцнити: На запитання кор. по проведенню референдуму відповідає голова ревізійної комісії обласної оорганізації Компартії України О.К. Воробйов // Запорізька правда. – 1991. – 12 березня.
45. Ванат П. “Да! Это моя позиция, это уровень моего понимания” // Наш город. – 1991. – 21 февраля.
46. Похвальский В. Выйти из кризиса можно только сообща // Индустриальное Запорожье. – 1991. – 14 марта.
47. Причкин А. Мы выбираем судьбу: Беседа со вторым секретарем обкома КПУ, народным депутатом УССР // Там само. – 1991. – 8 марта.
48. Референдум біля смертного одра // Рух. – 1991. – Березень. – №1 (10).
49. До наших читателей // Комуніст України. – 1991. – №5 (травень): спеціальний випуск.
50. Тасмний лист В.І. Понеділка за №59/01 від 13 травня 1991 року (друкований та рукописний варіанти) // Приватний архів К. Лямцева.
51. Примірний перелік питань для складання “Політичної карти області” (друкований та рукописний) // Приватний архів К. Лямцева.
52. Політична карта Київської області // Приватний архів К. Лямцева.
53. Краткие сведения о наличии и деятельности вновь созданных общественно-политических партий и движений от 13.05.91. // Приватний архів К. Лямцева.
54. Довідка з Комунарського райкому КПУ за підписом А. Озерова // Приватний архів К. Лямцева.
55. Довідка парткому заводу “Комунар” за підписом А. Бабурина // Приватний архів К. Лямцева.
56. Довідка парткому ЗМКБ “Прогрес” від 8 липня 1991 р. // Приватний архів К. Лямцева.
57. Довідка парткому ВО “Моторобудівник” за підписом секретаря В. Широконоса // Приватний архів К. Лямцева.
58. Політична карта Запорізької області // Приватний архів К. Лямцева.
59. Інформація про наявність та діяльність наново створених суспільно-політичних партій та рухів (Заводський райком КПУ) // Приватний архів К. Лямцева.
60. Інформація заступника секретаря парткому заводу “Дніпроспецсталь” В. Воробйова // Приватний архів К. Лямцева.
61. Довідка парткомітету Запорізького титано-магнієвого комбінату // Приватний архів К. Лямцева.
62. Лист заступника секретаря парткому комбінату “Запоріжсталь” А. Бобкова секретарю обкому КПУ т. Понеділку В.І. // Приватний архів К. Лямцева.
63. Інформація про суспільні організації та рухи в Запорізькому державному університеті за підписом секретаря Жовтневого райкому КПУ В. Семенова // Приватний архів К. Лямцева.
64. Лист секретаря Ленінського райкому КПУ І. Костенка в Запорізький обком КПУ т. Мігулі В.Д. // Приватний архів К. Лямцева.
65. Довідка парткому Дніпровського алюмінієвого заводу за №04/08 від 29 травня 1991 року. // Приватний архів К. Лямцева.
66. Нові суспільно-політичні об’єднання й організації в м. Мелітополі (травень 1991 р.) // Приватний архів К. Лямцева.
67. Інформація про суспільно-політичні партії та рухи в м. Бердянську за підписом секретаря міськкому КПУ С. Ялового // Приватний архів К. Лямцева.
68. Лист секретаря Бердянського райкому КПУ В. Тиминюка в обком КПУ від 29 травня 1991 р. // Приватний архів К. Лямцева.
69. Робочий варіант інформації ОК КПУ щодо політичної ситуації в Запорізькій області від 1 червня 1991 року // Приватний архів К. Лямцева.
70. Лист секретаря обкому В. Понеділка від 23 липня 1991 р. за №74/01 про розсилку матеріалів та записки ЦК КПУ про 2-й з’їзд ПДВУ // Приватний архів К. Лямцева.
71. Документ Запорізького обкому КПУ “К совещанию 22 августа 1991 года” // Приватний архів К. Лямцева.
72. Бюлетень для голосування на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року з печаткою Запорізької крайової Ради Руху // Приватний архів К. Лямцева.

Summary

The article is devoted to the events of the last years of “perestroika” in Zaporiz'ka region. Basing upon the information taken from private archives, the author demonstrates main tendencies of social and political situation development in Zaporizhzhya in critical years of “perestroika” (1989-1991) and characterizes the positions of Zaporizhzhya local organization of the Communist Party of Ukraine towards its main opponent and rival – Rukh (People's Movement).